

9-cu istiqamət: Azərbaycançılıq ideyasının təbliği

Millî mətbuatımızın özül daşı olan "Əkinçi" fealiyyət göstərdiyi iki il ərzində maarifçilik hərəkatının önündə gedib və milli şüurumuzun oyanmasında, azərbaycançılıq ideyasının yayılmasında özünəməxsus rol oynayıb. Həsən bəy Zərdabinin min bir məşəqqətlə, basqı və təhdid altında nəşr etdirdiyi "Əkinçi" qısa zaman ərzində Müsəlman Şərqi, Türk dünyasında milyonlarla insanın düşüncəsinə işıq salıb.

"Milli mətbuatımızın yaranmasında görkəmli ziyalı, ictimai xadim, nasir Həsən bəy Zərdabinin misilsiz xidmətləri olmuşdur. Onun min bir əzablara qatlaşıb çap etdirdiyi "Əkinçi" qəzeti Azərbaycanca ana dilində mətbuatın əsasını qoymuşdur". "Əkinçi"yə, Həsən bəy Zərdabi irsinə çox böyük dəyər verən xalqımızın böyük oğlu Heydər Əliyevin bu kəlamları bütün zamanlar üçün öz qiymətini, çəkisini, sanbalını saxlayır.

Prezident İlham Əliyevin də "Əkinçi"yə - H.Zərdabinin yaratdığı bu ölməz irsə münasibəti həmişə təqdirəlayiq olub. Ölkə başçısı çıxışlarından birində belə deyib: "Azərbaycan mədəni-ictimai fikri tarixinin görkəmli şəxsiyyətlərindən biri, milli mətbuatımızın banisi Həsən bəy Zərdabinin zəngin irsi bugünkü və gələcək nəsillərin azərbaycançılıq məfkürəsinə sədaqət ruhunda formalaşmaları baxımından müstəsna əhəmiyyətə malikdir".

Prezident İlham Əliyevin təbircə desək, Zərdabinin zəngin irsi gələcək nəsillərin azərbaycançılıq məfkürəsinə sədaqət ruhunda formalaşmaları baxımından müstəsna əhəmiyyətə malikdir.

Zərdabişünas professor İzzət Rüstəmov "Əkinçi" ilə azərbaycançılıq ideologiyasının vəhdətini təhlil edərkən qeyd edir ki, onlar bir-birini ən yüksək səviyyədə tamamlayan məfhumlar olub.

Bundan başqa, İ.Rüstəmov qeyd edir ki, Zərdabi irsinin geniş səviyyədə öyrənilməsinə diqqətin artırılması birbaşa Ümummilli lider Heydər Əliyevin iradəsilə bağlıdır. "Son illərdə xalqımızın mütəfəkkir oğlu, milli mətbuatımızın banisi, Azərbaycanda maarifçilik ideologiyasının yaratdığından biri olan Həsən bəy Zərdabinin zəngin elmi irsinin öyrənilməsi məsələlərinə diqqətin artması, onun böyük adının daim xatırlanması, onun milli irsini təbliğ etməsi, sonralar o öz yerini türkçülük və azərbaycançılığa verib.

Fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru Vahid Ömerovun qeyd etdiyinə görə, Azərbaycan milli ideologiyasının nəzəri və əməli yaradıcılarından biri olan Həsən bəy Zərdabi yazırdı ki, dil kimi din də millətin sütunlarından birini təşkil

sosial-mədəni həyatın XIX əsrin ikinci yarısından etibarən sürətli canlanmasında və ictimai fikrin maarifçi-demokratik istiqamətdə zənginləşməsində Həsən bəy Zərdabinin müstəsna xidmətləri vardır" - deyib.

İ.Rüstəmov yazır ki, mədəni-intellektual mədəniyyətimizin xüsusi diqqətçəkən bir sahəsinə də XIX əsrdə və XX əsrin əvvəllərində məhz maarifçilik təşkil edir. "...Maarifçilik mədəniyyəti, yaxud müəyyən konkret mənada maarifçilik fəlsəfəsi XIX əsrdə və XX əsrin əvvəllərində, bütövlükdə, Azərbaycan xalqının mədəni-siyasi baxımdan inkişafında mühüm mərhələdir. XIX əsrdə Azərbaycanca maarifçilik hərəkatının və maarifçilik ideya cərəyanının aparıcı qüvvələri, necə deyirlər, özül qoyanları məhz Mirzə Fətəli Axundzadə və Həsən bəy Zərdabi idi.

Bu baxımdan, Zərdabinin böyük cəfəkeşliklə nəşrinə nail olduğu ilk anadilli qəzetimiz "Əkinçi"nin ərəsəyə gəlməsi yeni tipli mədəniyyətin yaradılması, milli oyanış, istiqal məfkürəsinin formalaşması prosesində ciddi bir başlanğıc olmuşdur... Həsən bəy Zərdabinin əməli və əməli məşəli olmuş "Əkinçi" Azərbaycan məmləkətində sivil düşüncəyə əsaslanan tərəqqi və inkişaf ideyalarının yayılması, milli mənlük şüurunun geniş kütləyə sirayətləndirilməsi yollarına gur işıq salmışdır".

Zərdabişünasların bildirdiyinə görə, "Əkinçi"nin əsas dəst-xəttini azərbaycançılıq ideyası və bu ideyanın maarifçilik yolu ilə təbliği təşkil edib. Heç şübhəsiz ki, XIX əsrdə azərbaycançılıq görüşləri Azərbaycan cəmiyyətində əsaslı dönüş yaradan ziyalılardan biri kimi Həsən bəy Zərdabi çox böyük xidmətlər göstərib. Zərdabişünasların fikrincə, XIX əsrdə islam ideologiyasının mövqeyi möhkəm olsa da, sonralar o öz yerini türkçülük və azərbaycançılığa verib.

Fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru Vahid Ömerovun qeyd etdiyinə görə, Azərbaycan milli ideologiyasının nəzəri və əməli yaradıcılarından biri olan Həsən bəy Zərdabi yazırdı ki, dil kimi din də millətin sütunlarından birini təşkil

Milli mətbuat tariximizdə azərbaycançılıq ideyaları - "Əkinçi" yolu...

edir. "Müasir azərbaycanşünas alim, fransız F.Jorjon yazır: "Zərdabi geniş xalq kütlələrinin müraciət etmək arzusunun aydın ifadə olunduğu xalq danışığına yaxın, sadə dildə "Əkinçi" qəzetini nəşr etdirir. İlk vaxtlar çar hərəkatı dəstəkləyirdi".

F.Jorjon qeyd edir ki, Azərbaycan ziyalları öz maarifçilik ideyalarını yaymaq üçün ənənəvi metod kimi şeirlərlə yanaşı, mətbuat, teatr kimi müasir vasitələrdən də istifadə edirlər. O, XIX əsrin 70-ci illərində heyratəmiz dərəcədə inkişaf etmiş mətbuatı müasir vasitələrə aid edirdi. F.Jorjon Azərbaycan dilində Zərdabi tərəfindən nəşr olunan "Əkinçi" ilə yanaşı, "Ziya", "Ziyayi-Qafqaz", "Kəşkül" məcmuələrinin də adını çəkir. O, sonralar Azərbaycan ziyalılarının öz maarifçilik ideyalarını "Kaspi" kimi mətbuat orqanında da ifadə etdiklərini göstərir" - deyir V.Ömerov vurğulayır.

Tədqiqatçıların böyük əksəriyyətinin qənaətinə görə, "Əkinçi"ni azərbaycançılığın kütləvi yayılmasını maarifin, teatrın, mədəniyyətin inkişafında görürdü. Azərbaycançılıq ideyasının inkişafında kütləviyin oynadığı rol haqqında Yaşar Qarayev yazırdı: "Azərbaycançılıq milli özünüdərk, etnik şüur intibahının fəlsəfə, elm, ideya ifadəsidir. Lakin bu ideya, bu fəlsəfə də nəzəriyyədən təcrübəyə, milli ideyadan milli şüura tam halda yalnız o zaman çevrilir ki, ayrı-ayrı ziyalılar, təklər yox, kütlələr əməldə, işdə ona sahiblik şüuru nümayiş etdirirlər".

Tədqiqatçı R.Məmmədov isə H.Zərdabinin azərbaycançı görüşləri haqqında bəhs edərək, göstərir ki, millət bir millət kimi seçiyələndirən cəhətlər cəmiyyətin burjuva inkişaf mərhələsinə keçməsi ilə formalaşmışdır. Tədqiqatçının fikrincə, xalqın milli xarakterini müəyyən edən xüsusiyyətlər uzun əsrlər boyu xalqın konkret tarixi inkişafı prosesində və bu prosesin özünəməxsus cəhətlərini əks etdirərək yetişir, cəllənir və millətin, milli mədəniyyətin, milli şüurun təşəkkülü ilə yeni keyfiyyət alır, milli xarakterini müəyyən edən keyfiyyətə çevrilir.

Zərdabişünasların fikirlərinə əsaslanaraq qeyd edək ki, milli şüurun oyanışı millətin öz əslini-kökünü, tarixini tanıması problemi ilə sıx bağlı olub. Tədqiqatçıların yazdıqlarına görə, XIX əsrin sonlarına doğru "Əkinçi" qəzetinin yaranması ilə maarifçilik və milli özünüdərk prosesinin

yeni mərhələsi başlanır.

V.Ömerovun yazdığına görə, əvvəl "Əkinçi", sonralar "Kəşkül" və "Ziya" qəzetlərinin səhifələrində millət səfərbər edən, ona kimliyini anladan yüzlərlə yazı nəşr olunurdu. Bu yazılarda millətin maariflənməsinə, azərbaycançılıq ideologiyasının daha geniş miqyasda yayılmasına rəhbərlik edən H.Zərdabi milli mövcudluq uğrunda ölüm-dirim savaşından - "zindəganlıq davasından" qalib çıxmaq üçün xalq kütləvi şəkildə elmə, maarifə yiyələnməyə və bu yolda öz haqqını qorumağa çağırırdı. O, cəmiyyətdə daim mübarizə getdiyini xatırladaraq yazırdı: "Əvvəllər insanları zindəganlıq davasını yumruq, silə, sonra qılınc, qalxan və dəxi sonra tufəng və qeyri-əsləhələr ilə edirdi. Elə ki, sonra vurmaq, öldürmək nəhy oldu, insan zindəganlıq davasını ağıl ilə edir. Hər kəsin ki ağılı çoxdur, qanacağı artıqdır, bu zindəganlıq davasında düşməne artıq qalib, onun ruzusunu günün-gündən azaldıb, bədəni zəifləndirib, cürbəcür na-xoşluğa düşür edib, axırda tələf edər. Çünki ağıl və qanacaq artıq olmağı elm təhsil etmək ilədir, ona görə biz müsəlman qardaşlarımıza "oxuyun, elm təhsil edin!" - deyəndə zikr olan zindəganlıq davasından ötrü deyirik ki, bu davada müsəlman qardaşlarımız məğlub olub axırda puç olmasınlar".

Bildiyimiz kimi, XIX əsrin ikinci yarısında milli ideyaların rüşeymlərinin və milli ideologiyamızın yaranması prosesində Həsən bəy Zərdabi (1842-1907) və onun "Əkinçi" qəzetinin müstəsna əməyi olub. Alimlərin fikrincə, biz milli ideyalardan, milli-mədəni dəyərlərdən bəhs ediriksə, H.Zərdabi və "Əkinçi" bir-birindən ayrı tutula bilməz. "H.Zərdabinin çağdaşlarından başlıca üstünlüyü də milli ideyaları ortaya qoymaq üçün daha əlverişli bir vasitəni - mətbuatı seçməsi idi. Mətbuat xalqın kütləvi şəkildə maariflənməsi, türk millətinin oyanışı, milli və dini birlik ideyasının yayılması baxımından çox önəmli idi. Ən vacib məqam odur ki, "Əkinçi"nin dövründə köhnəpərəstlərə qarşı bütöv bir yenipərəstlər cəbhəsi yarandı. Artıq Azərbaycan ziyalıları tək-tək (A.Bakıxanov, M.Ş.Vəzəh, M.F.Axundzadə və başqaları kimi) deyil, sxolastik dünyagörüşü və mühafizəkarlığa qarşı, müəyyən mənada, bir mövqedən mübarizə aparmışdılar. Bu baxımdan, Zərdabi yalnız milli mətbuatın banisi deyil, o həm də, milli ideologiya əsasında, 1918-ci

ildə yaranan Azərbaycan Cümhuriyyətinin qurucularının ideoloqudur. Ümumilikdə, Zərdabinin Qafqaz müsəlmanlarının-türklərinin maariflənməsi, oyanışı və milli birliyi uğrunda apardığı mübarizə iki başlıca amilə:

1) Azərbaycan türklərinin millət kimi formalaşmasına, yeni siyasi-ideoloji mənada, milli birliyin-millətin yaranmasına;

2) Qafqaz müsəlmanları arasında, başda türklər olmaqla milli birliyin yaranması yolunda islamın müsbət rol oynama bilməsi işinə xidmət etmişdir. Fikrimizcə, bu iki məsələ - millətin formalaşması və milli birliyin yaranmasında islamın rolu Zərdabinin yaradıcılığında vəhdət təşkil etmişdir. Bu baxımdan, Zərdabini "müsəlman", "müsəlman milləti" və s. ifadələri "türk", "Qafqaz türkləri", "türk milləti" anlayışlarının sinonimi kimi başa düşülməlidir. Əslində, ana dilinin və millətin adının "türk" olduğunu bildiyi, üstəlik, "Əkinçi"də tez-tez doğma dilini "türk dili" adlandırdığı halda, yalnız "millət" məfhumu baxımından Zərdabinin "Qafqaz müsəlmanları", "müsəlman", "islam milləti" anlayışlarından istifadə etməsi təsadüfi deyil.

Zərdabi "Əkinçi"yə yazdığı məqalələrinin birində bu məsələyə müəyyən qədər aydınlıq gətirməyə çalışmışdır. Onun fikrinə görə, qədim dövrlərdə Qafqaz Asiya ilə Avropa arasında bir körpü rolunu oynamışdır. Asiya qitəsində əhali çoxaldıqca, Qafqazdan köçüb Avropaya gəlmiş. Ancaq bununla yanaşı, həmin tayfalar bəziləri Qafqazda məskunlaşmışlar" - deyir V.Ömerov qeyd edir.

Zərdabiyə görə, sonra Qafqaza ərəblər gəlib və buranın əksər əhalisini islamlaşdırıb. V.Ömerovun bildirdiyinə görə, lakin Qafqaz millətlərinin əksəriyyəti islamı qəbul etsələr də, etnik tərkibin rəng-arəngliyi onların bir millət kimi birləşməsinə əngəl olub. "Bu baxımdan, Zərdabi də Bakıxanov kimi Qafqazda yaşayan xalqların etnik müxtəlifliyinə nəzərə alaraq, daha çox "müsəlman" anlayışından istifadə edib. Eyni zamanda, bu, o dövrdə türklərin özlərini müsəlman kimi qələmə vermələri, həttdən artıq islam təəssübkeşliyi ilə bağlı idi. Zərdabi də XIX əsrdə, "müsəlman", "islam milləti" anlayışının cəmiyyət daxilində hökm sürdüyü bir zamanda, birdən-birə Azərbaycan türk millətindən söz açma bilməzdi. Əlbəttə, bu dövrdə Zərdabi, Axundzadə, Bakıxanov, Zakir və başqa ziyalılarımız sadə rəiyyətdən fərqli olaraq, Qafqaz müsəlmanlarının əksəriyyətinin türk mənşəli olmasını daha yaxşı anlayırdılar. Bu baxımdan, Zərdabini bir türk kimi, türkçə qəzet nəşr etməsi və burada türk dilini özünə doğma sayması təbii idi. Zərdabi "Əkinçi"nin ilk sayındaca rus dilində olan hökumət qərarlarının, fərmanlarının doğma türk dilinə tərcümə edildiyini bildirdi: "Məzkur qərarları biz öz türk dilimizə tərcümə etmişik". Zərdabi "Əkinçi" qəzeti bağlandıqdan sonra, məcburi şəkildə uzun müddət ictimai fəaliyyətdən uzaqlaşsa da, XIX əsrin sonlarına yaxın yenidən fəal şəkildə millətə xidmət etməyə başlamış, "Kaspi", "Həyat" və başqa qəzetlərdə milli ruhlu məqalələrlə çıxış etmişdir".

V.Ömerovun qeyd etdiyinə görə, bu baxımdan, H.Zərdabini "Əkinçi"dən sonrakı fəaliyyəti də millətin oyanışı və inkişafı ilə bağlı olub, o, həm bir çox çağdaşlarının (N.Vəzirov, S.Ə.Şirvani, Əhsənül Qəvid və b.), həm də yeni nəslin (Ə.Hüseynzadə, M.Ə.Rəsulzadə, Ə.Ağaoğlu və b.) milli ruhda yetişməsinə və formalaşmasına müstəsna rol oynayıb: "Təsədüfi deyil ki, çağdaşları ilə yanaşı, XX əsrin əvvəllərində yaşamış bir çox tanınmış ziyalılarımız da - Ə.Hüseynzadə, M.Ə.Rəsulzadə, Ə.Ağaoğlu, Ə.M.Topçubaşov və başqaları H.Zərdabini özlərinin müəllimi, ustası sayıblar".

Zərdabinin və onun ölməz əsəri "Əkinçi"nin azərbaycançılıq ideologiyasının formalaşmasında misilsiz rol oynadığı göz önündədir. Bizdən sonra gələn nəsillər də Zərdabinin azərbaycançılıq görüşlərini öyrənəcək və daha geniş müstəvidə təbliğ edəcəklər.

İradə SARIYEVA
Yazı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Kütəvi İnformasiya Vasitələrinin İnkişafına Dövlət Dəstəyi Fondunun maliyyə dəstəyi ilə çap olunur.